

JADID ADABIYOTI VA TRANSMILLIY ADABIY TARMOQLAR

Yallaqayev Zoyir Yusupovich

Termiz davlat universiteti o'qituvchisi.

tel: +99899-671-48-40 zoyiryallaqayev@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.17115367>

Annotatsiya. Maqola XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda milliy uyg'onish va ma'rifatparvarlik g'oyalariga asoslangan jadid adabiyotidagi transmilliy adabiy tarmoqlarning shakllanish jarayonini tahlil qiladi. Turkiston jadidlarining Qozon, Orenburg, Istanbul, Rossiya va Yevropa madaniy markazlari bilan adabiy, ilmiy va matbuot aloqalari o'rganiladi. "Taraqqiy", "Vaqt", "Tarjimon" kabi gazetalarning transmilliy almashinuvdagi roli, tatar, turk va rus adabiyotlari bilan o'zaro ta'sir ko'rsatiladi. O'zbek tadqiqotchilarining asarlari va jadidlarning adabiy jarayon va adabiy aloqalar haqidagi fikrlari asosida transmilliy tarmoqlarning shakllanishi yoritiladi.

Kalit so'zlar; Jadid adabiyoti, transmilliy tarmoqlar, matbuot, milliy uyg'onish, Qozon, Istanbul, modernizatsiya, o'zbek adabiyoti.

Annotation. This article analyzes the formation of transnational literary networks in Jadid literature during the late 19th to early 20th centuries in Turkestan, rooted in the ideals of national awakening and enlightenment. It examines the literary, intellectual, and media connections of Turkestan Jadids with cultural centers in Kazan, Orenburg, Istanbul, Russia, and Europe. The role of newspapers such as "Taraqqiy," "Vaqt," and "Tarjimon" in transnational exchange, as well as interactions with Tatar, Turkish, and Russian literatures, is explored.

Drawing on the works of Uzbek scholars and the writings of Jadids, the article illuminates the development of these networks.

Keywords: Jadid literature, transnational networks, media, national awakening, Kazan, Istanbul, modernization, Uzbek literature.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda jadidchilik harakati milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik va ijtimoiy islohotlarning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida shakllandi. Jadidlar ta'lim, adabiyot va matbuot orqali jamiyatni modernizatsiya qilishni maqsad qilib, milliy o'zlikni global ma'rifiy g'oyalar bilan uyg'unlashtirdi. Bu jarayonda transmilliy adabiy tarmoqlar muhim rol o'ynadi. Shu o'rinda transmilli atamasiga izoh berib o'tish zarur.

Transmilliy adabiy tarmoqlar — bu biror adabiy harakat yoki madaniy oqimning bir nechta millat, hudud va madaniy maydonlarni qamrab olishi, ular bilan o'zaro aloqada rivojlanishi demakdir. Transmilliy tarmoqlar adabiyotning milliy chegaralarni kesib o'tib, turli mintaqalar va madaniyatlar o'rtasida almashinuv va ta'sir o'rnatishini ta'minladi¹. Turkiston jadidlari Qozon, Orenburg, Istanbul, Buxoro va Yevropa bilan adabiy va ilmiy aloqalar o'rnatdi, bu esa o'zbek adabiyotidagi modernizatsiya jarayonlarini tezlashdirdi. O'zbek adabiyotshunosi Begali Qosimov jadid adabiyotini "milliy uyg'onishning muhim omili" sifatida baholagan bo'lsa, Dilorom Alimova uning transmilliy aloqalar orqali rivojlanganligini ta'kidlaydi². Ushbu maqola transmilliy adabiy tarmoqlarning shakllanishi, ularning o'zbek adabiyotidagi ta'siri va milliy o'zlikni mustahkamlashdagi ahamiyatini o'zbek va xalqaro tadqiqotlar, shuningdek, jadidlarning o'z so'zlari asosida tahlil qiladi.

¹ Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia* (Berkeley: University of California Press, 1998), 112–120.

² Dilorom Alimova, *Markaziy Osiyoda Jadidchilik*. (Toshkent: Fan, 2000), 48.

Jadid adabiyotidagi transmilliy tarmoqlar matbuot, ta'lim tizimi, ziyolilarning xalqaro faoliyati va adabiy almashinuv orqali rivojlandi.

Matbuot jadidlar uchun transmilliy adabiy tarmoqlarning asosiy platformasi bo'ldi. Turkistonda nashr etilgan "Taraqqiy" (1906–1907), "Shuhrat" (1907) va "Sadoyi Turkiston" (1914–1918) gazetolari Qozon, Orenburg va Buxoroda tarqaldi, bu esa mintaqalar o'rtasida adabiy va g'oyaviy aloqalarni mustahkamladi³. Qozonda chiqadigan "Vaqt" va Qrimda nashr etilgan Ismail Gasprinskiyning "Tarjimon" gazetolari Turkiston ziyolilari orasida keng o'qildi.

Mahmudxo'ja Behbudiy "Sadoyi Turkiston" gazetasida shunday yozadi: "Bizning gazeta nafaqat Turkiston xalqiga, balki butun musulmon olamiga xizmat qilmoqda, chunki ma'rifat chegarasizdir"⁴. O'zbek tadqiqotchisi Dilorom Alimova ta'kidlaganidek, "Taraqqiy va Sadoyi Turkiston kabi nashrlar Turkistonni Qozon va Istanbul bilan bog'lovchi adabiy ko'pri bo'ldi"⁵.

Jadidlarning "usuli jadid" maktablari transmilliy tarmoqlarning rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Bu maktablar Turkiston, Qozon va Usmonli imperiyasida bir xil maqsadlarga xizmat qildi: zamonaviy bilimlar tarqatish va milliy o'zlikni mustahkamlash. Turkiston jadidlari Qozonga safar qilib, u yerdagi nashriyotlarda o'z asarlarini chop ettirdilar. Masalan, Behbudiy Qozonda "O'zbek xalqining tarbiyasi" nomli risolasini nashr qildi, bu transmilliy adabiy tarmoqlarning amaliy natijasi edi⁶. O'zbek jadidlarining Qozon va Istanbul bilan aloqalari o'zbek adabiyotining she'riyat, nasr, dramaturgiya kabi adabiy turlarini, shu bilan birgalikda, milliy publitsistikani rivojlantirdi.

Jadid adabiyoti tatar, turk, rus va fors adabiyotlari bilan o'zaro ta'sirda rivojlandi. Tatar shoiri Abdulla To'qayning ma'rifiy she'rlari o'zbek jadid shoirlariga ilhom berdi. Turk adabiyotidagi Namiq Kamolning milliy uyg'onish g'oyalari Turkiston ziyolilarini ruhlantirdi. Behbudiy o'z maqolalarida Namiq Kamolning "Vatan yoxud Silistra" asariga ishora qilib, "milliy adabiyot xalqni uyg'otadi" deb yozgan⁷. Rus adabiyotidagi ma'rifatparvarlik oqimlari, xususan, Lev Tolstoyning ta'lim haqidagi qarashlari jadidlarning "usuli jadid" maktablariga ta'sir qildi. O'zbek tadqiqotchisi Dilorom Alimova ta'kidlaydi: "Jadidlar rus adabiyotidagi realizmni o'zbek adabiyotiga moslashtirib, ijtimoiy masalalarni adabiyotda muhokama qildilar"⁸.

Shu bilan birga, jadidlar Alisher Navoiy kabi mumtoz adabiyot vakillariga tayanib, mahalliy an'analarni global g'oyalar bilan uyg'unlashtirdi.

Transmilliy adabiy tarmoqlar o'zbek adabiyotini modernizatsiya qilishda quyidagi yo'nalishlarda ta'sir ko'rsatdi:

Jadid adabiyotidagi maqola, esse, didaktik she'riyat va publitsistika tatar va turk adabiyotidagi shunga o'xshash shakllardan ilhomlandi. Masalan, "Sadoyi Turkiston" gazetasidagi maqolalar Qozonning "Vaqt" gazetasidagi publitsistik uslubga yaqin edi. Abdulla Avloniy o'z maqolalarida shunday yozadi: "Gazeta xalqning ovozi bo'lib, uni dunyoga yetkazadi. Jadid davri publitsistikasi yangi adabiy shakllarni o'zbek adabiyotiga kirib kelishiga asosiy sabablardan biri bo'lgan.

Qolaversa, bunday adabiy aloqa orqali she'riyatda ham yangilkanishlar yuz berdi. Bu yangilanishlar an'anaviy aruzdan tashqari barmoqda ijod qilishning urfga aylanishi, erkin she'r

³ Edward Allworth, *Central Asia: A Century of Russian Rule* (New York: Columbia University Press, 1967), 145–150.

⁴ Mahmudxo'ja Behbudiy, "Sadoyi Turkiston," 1914.

⁵ Dilorom Alimova, *Markaziy Osiyoda Jadidchilik*, 48.

⁶ Mahmudxo'ja Behbudiy, *O'zbek xalqining tarbiyasi* (Qozon: Matbaa-i Karimiyya, 1910).

⁷ Mahmudxo'ja Behbudiy, "Milliy adabiyot," *Sadoyi Turkiston*, 1915.

⁸ Dilorom Alimova, *Markaziy Osiyoda Jadidchilik*. (Toshkent: Fan, 2000), 50.

shakllarida yozilgan asarlarning ko'payishida o'z aksini topdi. Ilgari she'riyat asosan aruz vaznida yozilar edi — bu fors-tojik adabiyoti ta'siridagi shakl bo'lib, murakkab va saralangan so'zlardan iborat edi. Jadidlar esa soddaroq, xalq tushunadigan til va vaznni afzal ko'ra boshladilar. Cho'lpon, Elbek, Zavqiy, Hamza kabi shoirlar aruzni yangilab, xalqona mazmun bilan to'ldirishga harakat qildilar.

Yevropa adabiyotidan ilhomlanib, erkin she'r (ya'ni qat'iy vaznga bog'liq bo'lmagan) shakllar paydo bo'ldi. Bu holat fikr erkinligini ifodalashda muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Cho'lpon "Uyg'onish" (1922) to'plamidagi she'rlar bunga yorqin misol bo'la oladi.

Millatlararo adabiy aloqalar tufayli publitsistikada ham bir qator o'zgarishlar bo'ldi.

Bular quyidagilar:

Ilgari matbuotda ko'proq e'lonlar yoki rasmiy xabarlar bo'lgan bo'lsa, jadidlar publitsistik maqolani ijtimoiy ongni uyg'otuvchi qurolga aylantirdilar. Bu maqolalar ko'pincha xalqni o'qishga, uyg'onishga, milliy g'ururni tiklashga chaqirardi.

Manifestlar — adabiy va siyosiy bayonotlar matbuotda e'lon qilinadigan bo'ldi. Jadidlar ayrim hollarda ochiqcha "manifest" (ya'ni da'vatnoma, murojaat) tarzida yozilgan materiallar bilan chiqish qilar edi. Bu uslub inqilobiy, ma'rifiy da'vatlarni kuchli hissiylik bilan ifodalash imkonini berdi.

Millatlararo bu adabiy aloqalar o'zbek adabiyotiga mutlaqo yangi tur — dramaturgiyaning kirib kelishiga ham sababchi bo'lgan deyish o'rinli bo'ladi. O'zbek adabiyotida ilgari deyarli mavjud bo'lmagan sahna asarlari (drama) endi jadidlar tomonidan yozila boshlandi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat kabi ijodkorlarning bu yo'nalishdagi asarlarini alohida ta'kidlab o'tish joiz. Ushbu ijodkorlar dramalarida asosiy mavzular — savodsizlik, erk, zamon bilan kelishmovchilik kabilardir.

Bundan tashqari dramalarda esa o'qimagan xalq orqada qoladi, xalqni uyg'otmaslik — millat halokatiga olib keladi degan g'oyalar ilgari suriladi.

Xulosa qilib aytganda, jadid adabiyotida yuz bergan bu o'zgarishlar nafaqat shaklan, balki mazmunan chuqur yangilanish, xalq bilan bevosita aloqa o'rnatishga bo'lgan harakat edi. She'riyat — xalq ruhini uyg'otdi, Publitsistika — ongni o'zgartirdi. Drama — sahnada yangi milliy tafakkurni ko'rsatdi.

Jadid adabiyotidagi transmilliy adabiy tarmoqlar Turkistonni Qozon, Istanbul, Orenburg va Yevropa madaniy markazlari bilan bog'lab, milliy uyg'onish va modernizatsiya jarayonlarini tezlashtirdi. Matbuot, ta'lim va adabiy almashinuv orqali jadidlar o'zbek adabiyotini zamonaviy g'oyalar bilan boyitdi, shu bilan birga milliy o'zlikni mustahkamladi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov va Abdulla Avloniy kabi jadidlarning so'zlari bu tarmoqlarning g'oyaviy va amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. O'zbek tadqiqotchilari Begali Qosimov, Dilorom Alimovalarning asarlari millatlararo aloqalarni o'zbek adabiyotidagi ta'sirini tahlil qilishda muhim manba bo'ldi. Ushbu tarmoqlarning zamonaviy o'zbek adabiyoti shakllanishidagi ahamiyati muhimligicha qolmoqda. Kelajakda tadqiqotlari va qiyosiy adabiyotshunoslik orqali transmilliy tarmoqlarning yanada chuqur o'rganilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Khalid, Adeeb. *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press, 1998.
2. Qosimov, Begali. *Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti*. Toshkent: Fan, 2004.
3. Qosimov, Begali. *Maslakdoshlar*. Toshkent: Sharq, 2000.

4. Alimova, Dilorom. *Markaziy Osiyoda Jadidchilik*. Toshkent: Fan, 2000.
5. Allworth, Edward. *Central Asia: A Century of Russian Rule*. New York: Columbia University Press, 1967.